

הגדת רבן גמליאל עיון במשנה פסחים פרק י משנה ה

רבן גמליאל היה אומר כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו, ואלו הן: פסח, מצה ומרור. פסח על שום שפסח המקום על בתי אבותינו במצרים. מצה על שום שנגאלו אבותינו במצרים. מרור על שום שמררו המצריים את חיי אבותינו במצרים...לפיכך אנחנו חייבים להודות להלל... (משנה פסחים פ"י מ"ה).

משנה זו נחשבת מסובכת במיוחד,¹ וקיימות מחלוקות רבות אודותה. אחת הנקודות שעמדו עליה היא היחס שבין שני חלקי המשנה.² יש שהציעו שהמילים "פסח מצה ומרור" הן הוספה מאוחרת הבאה כסימן לזכור את עיקרי דברי רבן גמליאל הבאים בהמשך.³ מאידך, יש שראו דווקא את הרישא של המשנה כהלכה המקורית של רבן גמליאל, וההסברים המתחילים מ"פסח על שום..." כבאים ממקור ספרותי אחר.⁴ גם בטיבה של חובת האמירה נחלקו האם היא נובעת ממצוות סיפור יציאת מצרים או ממצוות פסח, מצה ומרור.⁵ אף לגבי מניעיו של רבן גמליאל הועלו הסברים שונים. יש שראו את דבריו מכוונים "...נגד ההשקפה של הנוצרים ונגד כת המשיחיים, שאכלו קרבן פסח או מצה ומרורים לזכר הסעודה האחרונה..."⁶. אחרים ראו בתקנתו תגובה לחורבן המקדש, מחשש

¹ א"א אורבך, "גולדשמידט, ד'. הגדה של פסח מקורותיה ותולדותיה" (ביקורת), קרית ספר, לו, (תשכ"א), עמ' 143-150.

² גם זהותו של רבן גמליאל אינה ברורה. היו שהציעו שזה הוא רבן גמליאל הזקן והיו שטענו שהוא רבן גמליאל דיבנה. ראה ד' גולדשמידט, הגדה של פסח מקורותיה ותולדותיה, ירושלים תש"ך, עמ' 51, הערה 1.

³ ג' אלון, "העריכה של התלמוד הבבלי", מחקרים בתולדות ישראל, ב, תל אביב, תשל"ו, עמ' 309.

⁴ אורבך, שם, עמ' 148. סיכום השיטות בשאלה זו מובא אצל: י' תבורי, פסח דורות, תל אביב 1996, עמ' 361.

⁵ יאיר קאהן, "בזמן שמצה ומרור מונחים לפניך", דף קשר, לתלמידי הישיבה בצה"ל, ישיבת הר-עציון, 436, (תשנ"ד), עמ' 100-101.

⁶ גולדשמידט, שם, עמ' 52. ראה גם י"י יובל, "הפוסחים על שתי הסעיפים: ההגדה של פסח והפסחא הנוצרית", תרביץ, סה (תשנ"ו), עמ' 15.

שאחרי ביטול קרבן פסח יבטלו גם את המצוות הקשורות אליו, מרור ומצה.⁷ במאמר זה ננסה להציע מקור והסבר להלכה של רבן גמליאל באמצעות בדיקת כתבי היד של המשניות בפרק ערבי פסחים. לדעתנו גישתו של רבן גמליאל מבוססת על פרשנות לכתובים המתארים את סיפור יציאת מצרים, פרשנות זו משתקפת בשאר המשניות בפרק ערבי פסחים ומתן עולה תפיסה מגובשת למצוות סיפור יציאת מצרים.⁸ נפתח בהשוואה שבין נוסח הדפוס של המשנה לזה של כ"י קויפמן, המשקף גם את נוסח שאר כתבי היד של המשנה, כ"י פארמה וכ"י קיימברידג' של המשנה, וכן את נוסח המשנה שכתב יד ליידין של התלמוד הירושלמי.⁹

נוסח הדפוס	כתב יד קויפמן¹⁰
רבן גמליאל היה אומר	רבן גמליאל ¹¹ או
כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח	כל שלא אמר שלושה דברים אלו בפסח
לא יצא ידי חובתו	לא יצא ידי חובתו
ואלו הן : פסח מצה ומרור	פסח מצה ומרורים
פסח על שום שפסח המקום	פסח על [שם] שפסח המקום על
על בתי אבותינו במצרים	בתי אבותינו במצרים
מצה על שום שנגאלו אבותינו ממצרים	מרורים על [שם] שמררו המצריים
מרור על שום שמררו המצריים	את חיי אבותינו במצ'י
את חיי אבותינו	מצה על שם [ש]נגאלו במצרים
בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו	
כאילו הוא יצא ממצרים	
שנאמר והגדת לבנך ביום ההוא לאמר	לפיכך אנו חייבים להודות להלל
בעבור זה ה' לי בצאתי ממצרים	לשבח לפאר לרומם ¹² לגדל
לפיכך אנחנו חייבים להודות להלל לשבח	למי שעשה לנו ולאבותינו ¹³ את
לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס	כל הניסים האילו
למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הנסים האלו	

⁷ ג' אלו, תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, א, תל אביב, תשי"ד, עמ' 164. לדעתו מסכים אורבך, שם, עמ' 148.

⁸ אין בכוננתנו לקבוע שזו כוונתו המקורית של רבן גמליאל בשל הקושי לעמוד על דבריו המקוריים. אנו רק טוענים שהסברנו מתאים לדברי רבן גמליאל כפי שהם מצויים לפנינו.

⁹ בהערות נציין שינויים משמעותיים בינם לבין כ"י קויפמן. המגייה של כ"י ליידין שינה את נוסח המשנה שם כדי להתאים אותה לדפוסים. ולכן נוסח המשנה המצוי בדפוסים של הירושלמי הוא כמו שאר דפוסים המשנה.

¹⁰ המילים בסוגריים נוספו בגיליון או בין השורות.

¹¹ כ"י פארמה גורס "היה" כמו בדפוסים.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

והוציאנו מעבדות לחירות

ונאמר לפניו הללויה

הוציאנו מעבדות לחירות

מיגון לשמחה
ומאבל ליום טוב
ומאפלה לאור גדול
ומשעבוד לגאולה
ונאמר לפניו הללויה

על פי נוסח הדפוסים נראה שצריך לחלק את המשנה לשתי יחידות. הראשונה כוללת את דברי רבן גמליאל וההסברים לשלוש המצוות, והשנייה, חיוב האדם להתייחס ליציאת מצרים כחוויה אישית וממילא להודות לה' עליה. אבל בכתבי היד של המשנה חלוקה כזו בלתי אפשרית. חסרה בהם הפיסקה "בכל דור ודור... בצאתי ממצרים", וממילא "לפיכך..." מוסב על ההסברים של מאכלי ליל הסדר.

עובדה זו יכולה לבאר אי-עקביות שבנוסח כתבי היד. סדר הדברים של רבן גמליאל ברישא הוא פסח, מצה ומרורים. בהתאם לכך בדפוסים סדר ההסברים הוא פסח, מצה ומרור. לעומת זאת בכתבי היד סדר ההסברים הוא: פסח, מרורים, מצה. מגוון של הסברים נאמרו לאי-עקביות זו. היו שראו באי-עקביות זו הוכחה לכך ששני מקורות שונים לפנינו: דברי רבן גמליאל הם ממקור אחד וההסברים ממקור אחר.¹⁴ יש שהטעימו שהמקורות השונים משקפים מציאות היסטורית ומחשבתית שונה: ההסברים הם מזמן הגלות ולכן הקדימו מרור, סמל השעבוד, למצה סמל הגאולה.¹⁵

נראה שיש לפרש את הדברים אחרת. כאמור, כתבי היד מלמדים שהפיסקה "לפיכך..." אינה מוסבת על "בכל דור ודור" אלא על הרישא של המשנה. מסתבר אפוא, שהסיבה לשינוי בסדר הדברים היא שעורך המשנה קישר את חיוב ההלל לגאולה - "מצה על שם שנאלו". השמירה על הסדר פסח, מצה, מרורים הייתה מצמידה את ההסבר ל"מרורים על שם שמיררו..."¹⁶, והדברים לא היו עולים יפה.

¹² שאר כ"י מוסיפים "לנצח".

¹³ בשאר כ"י ליתא.

¹⁴ אורבך, שם, עמ' 147-148.

¹⁵ ראה תבורי, שם, עמ' 361. תבורי עצמו דוחה פירוש זה ומציע (עמ' 362) שסיבת השינוי בסדר היא כדי שההסברים יעמדו בצורה כיאסטית לשאלות על המאכלים שבמשנה פסחים פ"י מ"ד. לפי נוסח כ"י סדר השאלות הוא מרור-מצה-פסח ואילו ההסברים פסח-מרור-מצה. הצעה זו איננה נראית לי משום שאין כאן מבנה כיאסטי: במבנה כיאסטי נמצא אבג-גבא ואילו אצלנו המבנה הוא אבג-גאב. ואי אפשר לבדוד זוג מתוך מבנה המורכב משלושה אלמנטים.

¹⁶ בין נוסח כתבי היד הנ"ל של המשנה לנוסחם של דפוסים המשנה של היום קיים שלב ביניים של נוסחים שבהם כבר נוסף הקטע "בכל דור ודור..." ועוד לא השתנה סדר ההסברים לפסח, מצה, מרור. ראה: דפוס ראשון של המשנה, נפולי רנ"ב, המשנה שבכ"י מינכן 95 של התלמוד הבבלי, ודפוס בלתי נודע (פיזרו או קושטא) של המשנה. נוסח הדפוסים שבו ישנה התאמה בין הסדר ברישא לסדר בסיפא נראה

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לעומת זאת סדר הדברים ברישא: פסח, מצה, מרורים תואם את הסדר בפסוק: "צלי אש ומצות על מררים יאכלהו" (שמות י"ב, ח).¹⁷ התלות של רבן גמליאל בפסוק בולטת מתוך הנוסח שבכתבי היד "מרורים" (ולא "מרור") כלשון הפסוק. לפי זה ניתן להחשיב את דברי רבן גמליאל וההסברים כיחידה אחת.¹⁸ הכפילות ושינוי הסדר שבין ההסברים לבין הרישא של המשנה נובעים אפוא מניסוח מחושב של הדברים.

*

מתוך הפירוש שהוצע לדברי רבן גמליאל, המוצא בדבריו זיקה לפסוק בשמות י"ב, ח, ומן הקשר של "לפיכך..." לגופם של דבריו, ייתכן שאפשר למצוא בפסוקים את הרקע לסדר הדברים בפרק ערבי פסחים, וממילא לחשוף רובד פרשני נוסף בדבריו של רבן גמליאל. העיון בפסוקים בספר שמות י"ב, כה-כו מורה על השלבים השונים בסיפור יציאת מצרים לבנים:

והיה כי תבאו אל הארץ אשר יתן ה' לכם כאשר דבר [1] ושמרתם את העבודה הזאת. [2] והיה כי יאמרו אליכם בניכם מה העבודה הזאת לכם. [3] ואמרתם זבח פסח הוא לה' אשר פסח על בתי בני ישראל במצרים בנגפו את מצרים ואת בתינו הציל, [4] ויקד העם וישתחו.

על פי המכילתא, המילים "ויקד העם וישתחו" מלמדות על החובה של השומע את ניסי יציאת ההודות לקב"ה:

ויקד העם. ללמדך שכל מי שרואה ושומע הניסים האלו שעשה הב"ה לישראל במצרים צריך לשבח. וכן הוא אומר ויספר משה לחתנו וגו' ויחד יתרו ויאמר יתרו ברוך ה' (שמות יח: ח-י).

(מכילתא דר"י, מסכת דפסחא פרשה יב; מהדורת הורוביץ-רבין עמ' 42).

נמצאנו למדים, שיש ארבעה שלבים בסיפור יציאת מצרים: 1. עשיית "העבודה הזאת"; 2. שאלת הבן אודותה; 3. הסבר העבודה על ידי האב; 4. שבח והודאה.

כתיקון. כיוון שנוספה הפיסקה "בכל דור ודור..." והקשר בין הרישא לסיפא נותק, נוצר צורך להתאים את הסדר בשני חלקי המשנה.

אורבך, שם, עמ' 148.

בדברי אמוראים מצינו "אמר" במובן של פירש ("הוא תני לה והוא אמר לה"). אם פירוש זה נכון גם בלשון התנאים הרי יש בזה חיזוק לטענה שרבן גמליאל תובע פירוש של המושגים: פסח מצה ומרורים. תודתי למערכת 'נטועים' שהסבה את תשומת לבי לעניין.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

שלבם אלה עצמם מהווים את השלד של משניות ג-ז בפרק ערבי פסחים.¹⁹ כל שלב מארבעת השלבים הללו נמצא במשניות ערבי פסחים:²⁰

1. במקביל לעשיית "העבודה הזאת" - משנה ג: הביאו לפניו מטבול בחזרת עד שהוא מגיע לפרפרת הפת. הביאו לפניו מצה וחזרת וחרוסת...²¹ ובמקדש מביאין (לפניו) גופו של פסח.

2. שאלת הבן אודותה - משנה ד: מזוגו לו כוס שני וכאן הבן שואל אם (אין) דעת בבן אביו מלמדו. מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות? שבכל הלילות אנו מטבלין אפילו פעם אחת והלילה הזה שתי פעמים. שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה הלילה הזה כולו מצה. שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל הלילה הזה כולו צלי...²²

3. הסבר העבודה על ידי האב - משנה ה: רבן גמליאל א' כל שלא אמר שלושה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו פסח מצה ומרורים פסח על שם...

4. חיוב שבח - סוף משנה ה: ...לפיכך אנו חייבים להודות להלל לשבח לפאר לרומם לגדל למי שעשה לנו ולאבותינו את כל הניסים האילו והוציאנו מעבדות לחירות ונאמר לפניו הללויה...²³

ההבדל העיקרי שבין סדר המקראות לזה של המשניות הוא שהפסוקים נותנים הסבר רק לקרבן פסח ואילו במשניות מדובר על פסח, מצה ומרור. מסתבר שהרחבה זו היא חיזוש של רבן גמליאל. הוא מפרש ש"העבודה הזאת" כוללת לא רק את קרבן הפסח, כמשתמע מן הפרשה בשמות י"ב, כ-כז ("ואמרתם זבח פסח הוא לה'") אלא גם את המצה

¹⁹ השאלות המופיעות במשנה ד הן כסדרם של האוכלים הנוכחים במשנה שלפניה, ובהסבריו של רבן גמליאל יש תשובה לשאלות אלה (ראה: תבורי, עמ' 361-363, ובהערה 47). תבורי הסיק מכך "שהשאלות וההסברים מהווים יחידה אחת וההסברים הם תשובות לשאלות (עמ' 363). לפי דרכנו הפרק ערוך בדרך אחרת.

²⁰ הנוסח על פי כ"י קויפמן.

²¹ במשנה מצויה כאן מחלוקת בשאלה האם חרוסת מצווה.

²² במשנה נזכר כאן שהסיפור צריך להתחיל בגנות ולסיים בשבח ולדרוש מ"ארמי אובד אביו".

²³ במכילתא שנינו "שכל מי שרואה ושומע הניסים האלו שעשה ה' לישראל במצרים צריך לשבח". זה נלמד מיתרו ששמע על הניסים ובירך את ה'. הוזה אומר: החיוב לשבח לה' תלוי בשמיעה של הניסים ואינו מותנה בחווייה אישית של הניסים על ידי האדם. ייתכן שגם המשנה קובעת בדרך זו את החיוב להודות ולהלל לאחר שמיעת ההסברים על יציאת מצרים ואין צורך בחווייה אישית של "בכל דור ודור...".

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

והמרורים כמובא בפסוק בשמות י"ב, ח "צלי אש ומצות על מרורים תאכלהו".²⁴ ואכן ראינו לעיל את האסוציאציה לפסוק זה בדברי רבן גמליאל. הזיקה שבין דברי רבן גמליאל לשמות י"ב, כה-כז בולטת במיוחד בנוסח המשנה שבכ"י מינכן 95, המצטט בתוך ההסבר לפסח את שמות י"ב, כז: "פסח על שום שפסח המקו' על בתי אבותינו במצרים שני ואמרתם זבח פסח הוא ליי".

העולה מן הדברים, שהקביעה של רבן גמליאל שיש לומר "פסח מצה ומרורים" אינה חובה של אמירה גרידא אלא של פירוש. לפי זה ההלכה של רבן גמליאל אינה פרט במצוות פסח, מצה ומרור,²⁶ אלא לב לבה של מצוות סיפור יציאת מצרים. בעוד שפשוטי המקראות על חובת האמירה עוסקים ב"עבודה הזאת" היא "זבח פסח", מחדש רבן גמליאל שההסברים לעבודת היום צריכים לכלול אף את המצה והמרורים, כלומר את כל המוזכר בשמות י"ב, ח.

²⁴ אין בידינו לקבוע אלו מניעים עמדו ביסוד פרשנות זו של רבן גמליאל.

²⁵ אין כוונתי בזה לטעון שנוסח זה הוא המקורי. וראה תוספות קטז ע"א ד"ה "ואמרתם", הטעון שמקור רבן גמליאל הוא היקש של מצה ומרור לפסח.

²⁶ כמו שטען המהרש"א פסחים קטז ע"ב, תחילת ד"ה כל מי שלא אמר: "לא מצינו בשאר מצות דבעיא שיאמר בהן על שם מה, דסגי להו בברכה על המצוה... וע"כ אמר ר"ג דגם אכילת בעלים יהיה מפורש לשמה..."